

Етнокультурне тло української, російської, білоруської та словацької традицій гри на дуді (ґайді). Лінгвістичний аспект

Надія Ганудельова, Філософський факультет Пряшівського університету,
n.hanudelova@gmail.com

Ключові слова: дуда, волинка, ґайда, кобза, коза

Kľúčové slová: duda, volynka, gajdy, kobza, koza

Важливою складовою комплексного дослідження народних музичних інструментів є визначення їх місця в конкретній етнокультурі: чи є вони національними, регіональними локальними тощо.

Велику роль відіграє саме лінгвістичний аспект дослідження цієї проблематики на основі номінації самого інструмента та пошуку його віддзеркалення у джерелах усної народної творчості. На жаль, цей аспект етномузикологами, здебільшого, вважається секундарним.

Однією із перших спроб узагальнення та аналізу назв карпатських народних музичних інструментів є стаття З. Булика (Булик, 1972, 115 – 117). Народно-термінологічні розвідки щодо морфологічних особливостей традиційних одноцівкових флейтових духових інструментів опубліковані Б. Яремком (Яремко, Богдан, 1996, 38 – 40). Частково – матеріали Загальнокарпатського діалектологічного атласу (далі ЗКДА) були також опрацьовані в етномузикологічному аспекті (Ганудельова, Надія, 2009, 201 – 210). Складністю таких досліджень є неефективна співпраця між етномузикознавцями та лінгвістами.

Метою нашої статті є показ взаємозв'язку між етнокультурним фоном та роллю і функцією музичного інструмента в конкретній культурі на прикладі ареально широко розповсюдженого музичного інструменту дуда.

Дуда (гуц. “дуда”, “дудка”, “дутка”, “дutki”, “коза”, “ґайда”, “кобза”; біл. – “дудá”, рос. – “волынка”; угор. “duda”; рум. “cimpoiul cu fluierul dublu”; слов. “gajdy”, “gejdy”; чеськ. “dudy”; хорв. “gajde”) належить до стародавніх, широко розповсюджених музичних інструментів. Ареал її поширення окреслений у значній частині євроазійської території, Західної і Центральної Європи, північної Африки, Близького Сходу та Індії. При цьому вважається, що інструмент походить з Індії або західної Азії і відомий стародавнім грекам та римлянам як військовий інструмент (Benz, W., 1993, 51 – 52).

Дуда

Лексема “дуда” слов'янського походження. Припустімо, що її походження пов'язано із процесом звуковидобування, тобто з ониматопією “ду-ду”.

Подібна інтегральна сема простежується у номінації птахів. Зокрема, дудáк (укр. дрохва, рос. дрофа) — птах родини дрохвових. Вокалізація цього птаха характеризується короткими, дрижачими звуками ледве чутними з близької відстані. Ця характеристика близька до тембрових особливостей звуку дуди. Ониматопічного характеру є номінація птаха *одуд* (рос. удод, чеськ., польськ. dudek), який має глухий гортанний голос та відтворює крик “уп-уп-уп” або “уд-уд-уд”.

Друга сема лексеми “дуда” — це резервуар, посудина, порожнина. Макс Фасмер вказує і на таке значення лексеми “дуда” як: “тот, кто пьет много воды”, дудить “много

пить (особенно воды)” (Фасмер, Макс, 1986). У Грінченка знаходимо: дудлити, -лю, -лиш, гл. Пить съ жадностью. Оце дудлить! аж у горлі клекотить. Як допавсь до води, так і дудлить (Грінченко, Борис, 1907-1909). І ця думка доречна, якщо вважати те, що міх дуди міг слугувати резервуаром для рідини.

Ще одну сему лексеми “дуда” можна диференціювати на основі ознаки порожній, пустий, а в переносному значенні — беззмістовний: це вже бали! Дудки! Це вже бали, щоб я йому дала (Грінченко, Борис, 1907-1909). До цієї семи спадає і поширена в російській мові лексема “дудочник” збірне — “стебли растений, в середине пустые стволы” (Даль, Владимир).

Четверту сему, яка вказує на монотонність, тягучість музики, відтвореної на дуді, та, разом з тим, непрямо апелює на джерело звуку, що це цівка, можна виявити, звернувши увагу на дієслово: моск. дудонить, тамб. пск. дудолить, дудолить, тянуть, сосать. Дудолить вино из бочки, пить через дудочку, камышинку, соломинку (Даль, Владимир). В українській мові дієслово “дудоніти” сприймається як підсилене до дудніти, тобто утворювати рівні, протяжні звуки та створювати відгомін звуків. Відповідно, вказівка на спосіб звукоутворення відсутня.

Варіанти назви pl. tantum “дудки”, “дutki” вказують на наявність кількох цівок в інструменті. Адже сама лексема “дудка” означає будь-яку цівку.

Макс Фасмер наводить, що в українській мові лексема “дуди”, “дудла”, означає легені бика. В переносному значенні саме міх дуди є своєрідним дихальним органом інструмента.

Гайда

Друга найпоширеніша лексема для номінації цього інструменту — “гайда”. Вважається, що ця назва тюркського походження: *haydi* — ‘легкий, вільний’. В словнику В.Даля знаходимо таке значення: айда, татарск. иди, пошел, пойдем, ну. Аналогічне значення знаходимо і в АСУМі.

Натомість у Б.Грінченка лексема “гайда” представлена як полісемічна: 1) *Вид свистка пастуха* (Іван Верхратський); 2) *Волинка* (Іван Верхратський) Зм. **гайдиця, гайдичка** (Іван Верхратський) ; 3) *погана собака* (Іван Верхратський); 4) образливо: *негідник, негідниця* .Та похідні назви: **гайдарь**: чол. рід; -ря. *Музикант, що грає на волинці* (Іван Верхратський), **гайдиця**: жін.рід; -ці та **гайдичка** жін.рід; -ки. Зм. від **гайда, гайдувати**: дієсл. -дую, -дуєш. *Грати на волинці* (Іван Верхратський) .

Полісемічність цієї лексеми в українській мові спостеріг і білоруський дослідник Уладзімір Юрэвіч, вказуючи, що “*гайда* — пастухова жалейка, або дуда, кобза, а там ад турэцкага *гайда* — валынка, дуда” (Юрэвіч, Уладзімір, 1992) .

Назва “гайда” потрапила в мову населення Карпат через дако румунський діалект, який, в свою чергу, запозичив назву у південнослов'янських народів (Домосилецкая, Марина).

На теренах Українських Карпат термін “гайда” вживається по відношенню до сопілки, а обставини занесення і побутування його на північній частині Бойківщини М. Хай раціонально пов'язує із впливом традиції гри на дуді в міській культурі Західної Європи. Потрапивши на окреслений ареал, ця лексема закріпилася за уживаними там сопілками. Зауважимо, що виключно за довгими пастушими сопілками довжиною 50-60 см., тобто аналогічно до довжини цівок на дуді. Одночасно дослідник вказує, що інструменти типу дуди на Гуцульщині і Буковині “гайдами” не називали (Хай, Михайло, 2002, 23).

Разом з тим, в аспекті балкано-карпатських спільностей в народній термінології згадується термін “гайда”, як такий, що був поширений на Гуцульщині і вживався по

відношенню до дуди (Сабан, Лариса, 1995, 44).

Кобза

На Гуцульщині дуду ще називали також “**кобза**”. На це вказують дослідники Ст. Мерчинський (Mierczyński, St., 1965, 102 – 105) та С. Грица (Грица, Софія, 1986, 4) та Л. Сабан (Сабан, Лариса, 1995, 43 – 44). Так вважав і дослідник К. Войціцький, зазначаючи, що в Карпатах дуду називали “коза” або “кобза”, а у слов’ян угорських – гайда (Хоткевич, Гнат, 1930, 233). Термін “кобза” в аналогічному значенні був розповсюджений на території Польщі. Природа цього запозичення вбачалася окремими дослідниками у проникненні її з України (Хоткевич, Гнат, 1930, 220). Н. Нижанківський підкреслює, що на дуді грали “дударі”, “дударики”, “дудники”, “кобзарі” (Нижанковський, Нестор, 1949, 281). Тобто назва за інструментом могла закріпитися відповідно до того, хто музикував на дуді. Крім того відомі факти ототожнення термінів “коза” і “кобза” в українському середовищі, а особливо на тих територіях, де не було кобзарів, про що зазначав К. Квітка. Вважається, що такі випадки є характерними для народної термінології, тим більше, коли назви співзвучні.

Волинка

Походження цієї назви в етномузикології пов’язують із топонімом Волинь (А.Гуменюк, Л.Черкаський). Ця гіпотеза багатьом етномузикологам здається занадто простою. Крім того, читаючи працю М. Привалова “Народныя музычныя інструменти Беларусі”, у якій він також присвячує увагу питанню розповсюдження назви волинка: “Гэты інструмент атрымаў і другі назоў – валынка. Дзеля выяснення гэтага назову прыпомнім, што нямецкія гісторыкі ўпамінаюць у XII–XIII стст. вялікі партовы славянскі горад на беразе Балтыйскага мора пад назовам Volin або Wollin, г. зн. перайначаны славянскі горад “Вольны”, які, мабыць, выяўляў сабой нешта кштал-там нямецкага Гамбурга” (Сасноўскі, Змицер, 2012, 11), можна погодитись, що вона спростовує припущення вказаних дослідників.

Але якщо подивитися на етимологію топоніма Волинь, то побачимо в ній релікти тевтонської топоніміки. За версією О.О. Шахматова, назва “Волинь” походить від німецької * walhōs* готської Walhs, давньо-верхньо-німецької walah, walh, середньо-верхньо-німецької walch зі значенням “чужий, кельт, представник романських народів”, середньо-нижньо-німецької wale “іноземець”, які, в свою чергу, походять від кельтського етноніма Volcae, згаданого ще в творах Цезаря, і споріднені назвам Уелс, гели, Галлія. (<http://uk.wikipedia.org/wiki/>).

Макс Фасмер вказує, що на Волинь цей музичний інструмент потрапив з Румунії (Фасмер, Макс, 1986), що логічно корелюється із Шахматівською версією щодо походження топоніма Волинь.

Крім того, сама етимологія назви корінного населення Волині — волиняни походить від “віл” — бугай, бик. Це вказує на скотарський спосіб ведення господарства, в культурі якого дуда (волинка) є культово-сакральним інструментом.

Про поширення волинки на вказаному терені свідчить і те, що германські племена називали цю територію Dudl-eiba – *Dudleipa — “країна волинок”. Крім того, територіально Волинь межує з Білорусією та Польщею, тобто з територіями, де дудкарська традиція є активна і є національною ознакою.

Цікаво, якщо музичний інструмент не є запозиченим, то повинна бути і відповідна національна термінологія його окремих частин. Порівняймо, українську, білоруську, російську та словацьку термінологію, яка стосується органології дуди:

Частины дуди:

українська мова	білоруська мова	російська мова	словацька мова
“карабки”	“жалейка“, “перабор“	“жалейка“	“gajdica“
“сисак”	“соскай“, “саплъ“, “посмак”	вдувная трубка	“fukač“
“бордюх”	“ мех“	“мешок”	“mech“
“гук”	“гук”	“бурдон”	“huk“

Лексема **“карабки”** не слов’янського походження. У грецьких та албанських діалектах побутують співзвучні назви “karramunse”, “karramunxe”, що означають свиріль, дудка, свистулька, а в румунському мовному діалекті з місцевості Банат поширена назва “saraba”, що є запозиченням із сербського “карабе”, тобто множина від “караб” – ‘пастуша свиріль, або дульце дуди, або мелодична цівка’ (Домосилецкая, Марина).

Бачимо, що аналогічна частина інструменту в білоруській та словацькій мовах номінуються лексемами **“жалейка”** та **“gajdica”**, які одночасно позначають і окремий інструмент, що ідентичний мелодичній цівці дуди. Друга лексема **“перабор”** вказує на спосіб гри, тобто на чергування звуків.

Назви для цівки, через яку подається повітря в резервуар, семантично характеризують цей процес: **укр. “сисак”, біл. “соскай”, “посмак”, слов. “fukač”**.

Номінації резервуара дуди представлені в українській та російській мовах запозиченою лексемою тюркського походження **“бурдюк”** та її фонетичними варіантами: бордюх, бурдюг тощо. Етимологія лексеми — шкіряний мішок для води, вина (Даль, Владимир), від турецького bardak — ‘кувшин’ (Kranjala, Dumitru, 1938, 217). Принаймні є спільна сема — резервуар для рідини.

Лексема **“гук”** — походить, очевидно, від звукозображальної частки гу!

Характерною особливістю номінації частин дуди є те, що її головна мелодична цівка розповсюджена як окремий інструмент в Білорусії, Росії — **“жалейка”**, в Словаччині — **“гайдіца”**. В Україні такий інструмент не побутує і, взагалі, з родини пластинкових, у терені трапляються одиничні взірці — **“дідик”** та **“скигля”** кларнетного типу.

Зрозуміло, що дударі навчалися грати спочатку на мелодичній цівці дуди, яка була в традиції як окремий інструмент. Відсутність прототипу дуди побіжно вказує на її неавтохтонність поширення на теренах України та локальне обмеження (Гуцульщина, частково Західне Поділля).

Побутування дуди на теренах України

Для інструментальної традиції Гуцульщини характерним є дуалізм християнських та етногенетичних елементів. Безумовно, що впливи християнського начала на інструменталізм, сформували певну диференціацію музичного інструментарію.

Наприклад, при похованні нежонатого або незаміжньої, епізодом похоронного циклу стає **“весілля з мертвим”**. Тоді грають скорочений весільний обряд, який супроводжується грою на дуді (Мацієвський, Ігор, 2002, 154). На справжньому весіллі головним інструментом є скрипка в ансамблі. На дуді виконувалися мелодії як

обрядового (наприклад так звана “барвінкова”), так і танцювального призначення. Про це влучно зазначав К. Квітка, підкреслюючи, що в традиційних культурах білорусів, українців, словаків дуда вживається як супровід до танців розважального характеру (Квітка, Климент, 1973, 256). Дуда на Гуцульщині застосовувалася і в обрядових іграх зимового циклу, зокрема, в народному обряді Маланка. Власне своєю назвою цей інструмент пов’язаний із головною героїнею зимової обрядової вистави — “козою” (Кушлик, Любомир, 2001, 89–90).

В традиційній гуцульській інструментальній культурі дуда вважається інструментом сольного призначення. Однак, відомі ансамблі, в яких дуда об’єднується в колективну гру із скрипкою. Такі поєднання інструментів були поширені у традиційних культурах Угорщини, Польщі, Словаччини. У Г. Боплана знаходимо відомості щодо весільного ансамблю, який складався із скрипки, дуди і цимбал (Боплан, Гійом, 1990).

На теранах Західного Поділля фіксується побутування дуди як весільного атрибуту. Б. Водяний цілком логічно аргументує появу дуди у зазначеному регіоні під впливом західно-європейської традиції, насамперед, польської (Водяний, Богдан, 1994).

Виразного відображення дуди у вербальному фольклорі майже не знаходимо, окрім кількох приказок, які аналогічні тим, що побутують в російській мові. Тому звертає на себе увагу вірш Климентія Зіновіїва “ Ω дударя(х), що в дуды іграю(т)“, в якому виражено яскраво аніпатичне ставлення до дударів і музики, яку вони виконують (Зіновіїв, Климентій, 1971, 150-151).

Побутування дуди в Білорусії

Дуда вважається традиційним білоруським музичним інструментом, який звучав під час різних обрядів — колядування, Водохреща, Великодня, народження та хрестин, жнив, у купальському обряді, на заручинах тощо. Ось приклад весільної білоруської пісні:

*А дзе ж нам тады падзецца,
Як вяселле мінецца?
Павесілі дуду на дубу,
А смычок — на кручок,
Каб да новага вяселля
Уся музыка вісела*

(Лірыка беларускага вяселля, 1979, 529)

Те, що на дуді виконували і жалібні мелодії, можуть слугувати приклади білоруських приказок “Бяда не дуда: пішчыць, а не грає”, “Бяда як дуда: зачнеш дуць, аж слёзы набягуць”, “Бяда як дуда: станет дуць, слёзы самі йдуць” (Прыказкі і прымаўкі, 1976, 444).

Дуда в національному стереотипі росіян вважається характерною ознакою білорусів: *Гудок да дуда (коза), собери наши дома!* дразнят белорусов (Даль, Владимир).

Побутування волинки в Росії

Поширеність і популярність волинки в стародавній Русі не викликає сумніву. Пізніше цей інструмент був витіснений більш сучасними музичними інструментами.

В словнику Єфремова зафіксовано такі похідні значення лексеми “волынка” *разг.-сниж.*

1) Намеренное затягивание какого-л. дела, медлительность в чем-л. 2)хлопотное дело.

Знаходимо і відповідні фразеологізми: тянуть волынку, заводить волынку, волынить, отлинивать.

Волинка не сприймається як серйозний музичний інструмент, адже на ньому не грають, а бринькають, відповідно і назва «трынка -волынка», цю ж думку підтвержує приказка : смех- волынка: надул, поиграл, да и кинул.

Побутування дуди в Словаччині

Відповідно до кількості цівок диференціюють дво, три, чотири та п'ятиголосні типи гайд, які розповсюджені в Словаччині. Обрядової функції у цього інструмента ми не спостерігаємо. Основне призначення — супровід до танцю, який, як правило, здійснювався під час весілля. Дуда у капелі сполучувалася із скрипкою або із двома, спорадично могли долучатися триотвірна сопілка чи концовка; могли бути і комбінації з сопілкою та бубном. Гайдош міг і сам обслуговувати будь-яку забаву, але це вже вважалося ознакою бідності. І самі гайдоші не були багатими людьми (згадаймо і відому казку, записану П.Добшінським “O viľazkovi”).

Про традиційність дуди на теренах Словаччини може свідчити і наступна цитата: „Zvuk gájd, prvobytný súzvuk, je hlboko v nás, dotýka sa samej duše. Hádám aj preto sme si my, čo ho vyhľadávame a nachádzame v ňom potešenie, takí blízki. Ako jedna rodina. Nech je to vždy tak.“, - пише гайдош Юрай Дуфек (<http://www.gajdy.sk/index>)

На прикладі відомого і широко розповсюдженого музичного інструменту “дуда” було проілюстровано важливість лінгвістичного дослідження культурологічного фону музичного інструментарію в конкретній етнокulturі. Адже слово це є певним “культурним кодом”, розшифрувавши який, можна пізнати глибше специфіку музичного інструмента, який є своєрідною пам'яткою матеріальної і духовної культури народу. Таким чином, можна говорити про те, що дударська традиція в Білорусії може вважатися навіть національною ознакою музичної культури, для Словаччини дуда є характерним музичним інструментом, для України — інструментом локального поширення, а для Росії — музичним інструментом, який побутує лише у секундарних формах музикування.

Актуальність подібних досліджень і надалі зростатиме, оскільки вони інтердисциплінарного характеру. Проте, незважаючи на значний інтерес етномузикознавців до лінгвістики, поза колом уваги нерідко залишається проблема теоретичного осмислення музичних термінів.

ЛІТЕРАТУРА

АКАДЕМІЧНИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК (1970-1980). Одинадцятитомний “Словник української мови”. <http://sum.in.ua/>

BENZ, W.: Der Dudelsack im Oberland. In: Kultur, Geschichte, Natur, Beitrage aus Oberschwaben und dem Allgau, 1993, Heft 1. – S. 51 – 52.

БОПЛАН, Г.: Опис України [пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця.] – Львів : Каменяр, 1990. - 301 с.

ВОДЯНИЙ, Б. Народна інструментальна музика Західного Поділля: проблема еволюції традиційних форм музикування (автореферат дисертації). - Київ, 1994.

ГАНУДЕЛЬОВА, Н. : Назви традиційних духових інструментів Закарпаття на картах Загальнокарпатського діалектологічного атласу. Етномузикознавчий аспект. In: Ukrajinstika v slovanskom kontexte na začiatku nového tisícročia : Prešov, 2009. - S. 201-210.

ГРИНЧЕНКО, Б.: Словарь української мови. - Київ, 1907-1909.

ДАЛЬ, В.: Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. - Спб, 1863-1866 <http://vidahl.agava.ru/>

ДОМОСИЛЕЦКАЯ, М.: Наименования волынки в балканских языках и диалектах [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://iling.spb.ru/pdf/des/073dom.pdf>.- 73-77

КВИТКА, К.: К изучению украинской народноинструментальной музыки. Избранные труды: В 2 т. В 2 т. / сост. и коммент. В. Л. Гошовского; под общ. ред. П. Г. Богатырева.— М. : Сов. Композитор, 1973. – Т. 2.– С. 251–273.

- KRANJALA, D.: Rumunské vlivy v Karpatech. Praha, 1938.
- КУШЛИК, Л.: Українські народні музичні інструменти в театральних формах народної музичної творчості. In: Музична дія в традиційному фольклорі. – Львів, 2001. – С. 87–93.
- ЛІРЬКА БЕЛАРУСКАГА ВЯСЕЛЛЯ. 1979.– Мн., 1979.
- МАЦІЄВСЬКИЙ, І.: Народна інструментальна культура традиційної похоронної обрядності гуцулів. In: Ігри й співголосся. Контонація. – Тернопіль: Астон, 2002. – С. 151–156
- MIERCZYŃSKI, St.: Muzyka Huculszczyzny.– Krakow, 1965. – 199 s.
- НИЖАНКОВСЬКИЙ, Н.: Українські народні музичні інструменти. In: Енциклопедія українознавства в 2-х томах. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 279–282.
- ПРЫКАЗКІ І ПРЫМАЎКІ Ў ДЗВЮХ КНІГАХ, кн. 1. Рэд. А.С. Федосік. Мн.: “Навука і тэхніка”, 1976. —560 с.
- САБАН, Л.: "Дудки" на Гуцульщині In: VI конференція дослідників народної музики Червононоруських (Галицько-Володимирських) та суміжних земель. – Львів, 1995. – С. 43–54.
- САСНОЎСКИ, З.: Гісторыя “крыўскай”-“ліцьвінскай”- “беларускай” дуды. In: Dudar, roč. 1/2012. s.7-22.
- УКРАИНСКИЕ НАРОДНЫЕ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ НАИГРЫШИ.1986. / сост В. Гуцал, вс. ст. С. Грицы; под общ. ред.В. Петрова. – М. : Музыка, 1986. – 128 с.
- ФАСМЕР, М. : Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Издание второе, стереотипное. В четырех томах. М.: «Прогресс», 1986. Тома I–IV.
- ХАЙ, М.: Музика Бойківщини. – К. : Родовід, 2002. – 303 с.
- ХОТКЕВИЧ, Г.: Музичні інструменти українського народу. – Х.: Держвидав України, 1930. – 288 с.
- ЯРЕМКО, Б.: Етноінструментознавство : навчальний посібник. – Рівне, 2003. – 188 с.
- ЮРЭВІЧ, У.: Беларускія прозвішчы. – Менск, Юнацтва, 1992.http://knihi.com/Uladzimir_Jurevic/Bielaruskija_prozviscy.html

Abstrakt

V príspevku sa skúma etnokultúrne pozadie ukrajinskej, ruskej, bieloruskej a slovenskej tradície hry na gajdáčoch z lingvistického hľadiska.